

УДК 343.9

С. В. Князєв
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри управління безпекою,
правоохоронної та антикорупційної діяльності
Інституту права ім. князя Володимира Великого
Міжрегіональної Академії управління персоналом

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ РОЗУМІННЯ МЕХАНІЗМУ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ

Як і будь-яка наукова теорія, теорія криміналістики постійно розвивається, вдосконалюється, що супроводжується насамперед науково-технічним прогресом. І саме із розвитком науково-технічного прогресу суттєво розширюється арсенал науково-технічних засобів і приладів, що значно збільшує можливість вчинення злочинів та умов, у яких здійснюється та розвивається злочинна діяльність. Відповідно, удосконалюються відомі й формуються нові механізми вчинення злочинів [1, с. 160].

Отже, у світлі сучасних реалій здійснюється генерація механізмів вчинення злочину, зумовлених розвитком науково-технічного прогресу.

Так, під механізмом розуміють «...ті органічні системи, які планомірно налагоджуються самими людьми, а потім всі ті системи, будову яких вдалося пізнати і зробити зрозумілими» чи «організацією, яку можна зрозуміти». Механізм (рос. механизм, англ. mechanism, нім. die Vorrichtung, (mechanische) die Einrichtung, das Werk, der Mechanismus) – сукупність проміжних станів або процесів будь-яких явищ [2, с. 32-33].

При вживанні терміну «механізм» деякі вчені, наприклад, О. М. Литвинов, мав на увазі «складний і динамічний характер явища» [3, с. 12]. З цієї точкою зору в деякій мірі можна погодитися.

Відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України «злочином є суспільно-небезпечне, винне діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину». Законодавче визначення поняття злочину має важливе наукове і практичне значення для усвідомлення громадянами держави того, що є злочином, для попередження злочинності та правильного застосування кримінального закону, практики посилення боротьби із злочинністю. Визначення поняття злочину, його змісту та ознак є досить стабільним, у ньому відбиваються соціально-економічні, правові, ідеологічні погляди та суспільна правосвідомість щодо форм і методів боротьби із суспільно небезпечними посяганнями на основні цінності суспільства, які потребують кримінально-правового захисту [4, с. 44].

Злочин має місце лише тоді, коли особою вчинене певне діяння. У статті 11 КК України діяння визначається, як дія або бездіяльність. Виступа-

ючи формами різного прояву активності людини, дія і бездіяльність у соціальному змісті мають ознаки подібності. Загальне для них є те, що вони порушують, чи ставлять у небезпеку порушення, суспільні відносини, охоронювані кримінальним законом від злочинних посягань. Очевидно, це і є підставою для об'єднання дії і бездіяльності в загальному понятті «діяння», зазначеного у ст. 11 КК України [4, с. 45].

Механізм вчинення злочину доцільно розглядати не тільки, як динамічне явище, яке має відповідні етапи, та як статистичне явище, в якому можна виділити окремі його структурні елементи. Так, до етапів механізму вчинення злочину як динамічного явища слід віднести: готування до злочину, вчинення та приховування злочину. До механізму вчинення злочину як статистичного явища слід віднести: особу злочинця; співучасників злочину; особу потерпілого; предмет злочинного посягання; випадкові учасники злочину; обстановку вчинення злочину; спосіб вчинення злочину; засоби та знаряддя вчинення злочину; слідову картину; обставини, що сприяють та перешкоджають вчиненню злочину; зв'язки та відносини між діями і злочинним результатом; злочинні наслідки.

Слід зазначити, що низка авторів, які займалися вивченням механізму вчинення злочину, визначили його по різному у відповідності до своїх власних концептуальних поглядів. Розглянемо деякі з них.

Так, на думку О. Н. Колесніченка, механізм вчинення злочину – це порядок (головним чином тимчасового і динамічного) зв'язку окремих етапів, обставин, факторів самої події злочину, що дозволяє відтворити його картину [5, с. 11].

Досить цікавим є поняття запропоноване, П. Д. Біленчуком, який, з одного боку, подає його як низку певних дій, що відбуваються у часі, прийомів, процедур діяльності суб'єктів злочину в матеріальному середовищі, та з іншого – як обов'язкову появу слідової картини, незалежно від наслідків злочинної діяльності, тобто відображення механізму злочину у вигляді системи матеріальних та ідеальних слідів-відображень. Механізм злочину є системою взаємодій реальних

об'єктів матеріального світу і тому він охоплює явища, події і факти реальної дійсності, моменти і відрізки часу, людей, ділянки місцевості та простору, предмети, речі, механізми і комп'ютерні системи, тварин, об'єкти рослинного світу, які є елементами механізму злочину. Вони причинно взаємопов'язані, а їх взаємодія відбувається на основі загальних закономірностей, форм руху матерії – механічного, фізичного, хімічного, біологічного і психічного [6, с. 8]

Разом з тим, О. В. Челишева вважає, що під механізмом вчинення злочину слід розуміти єдиний процес взаємозв'язку і взаємодії суб'єкта злочинної діяльності, предмета посягання, потерпілого, знарядь, засобів вчинення злочину, а також елементів обстановки його вчинення і злочинного результату [7, с. 14].

Продовжуючи досліджувати сучасне розуміння механізму вчинення злочину, вважаємо, що більш правильно та змістовно слід розглядати окреслене питання в залежності від виділення суттєвих ознак. До них віднесемо: 1) тотожність зі складом злочину; 2) динамічність явища; 3) тотожність з криміналістичною характеристикою; 4) взаємодія учасників злочину; 5) взаємодія елементів злочинної діяльності суб'єкта; 6) механізм розслідування злочину.

Механізм як тотожність зі складом злочину. Так, наприклад, А. Ф. Волобуєв зазначає, що поняття механізму вчинення злочину в криміналістиці є спорідненим з поняттям складу злочину в кримінальному праві, оскільки обидва вони сформувались в результаті вивчення спільного об'єкта – злочинності, але під різними кутами зору [8, с. 16–17].

Однак, використовуючи це поняття, криміналістика акцентує увагу на функціональному боці протиправної діяльності як системи детермінованих діянь і відносин на шляху досягнення злочинної мети (настання злочинного результату). Тому поняття механізму вчинення злочину є більш широким за своїм змістом у порівнянні з поняттям складу злочину. На наш погляд, механізм вчинення злочину та склад злочину є різними науковими категоріями і отожднювати їх вважаємо недоречно.

Механізм вчинення злочину як динамічність явища. Так, О. Л. Дубовик зазначав, що механізм злочинної поведінки (під яким розумів механізм вчинення злочину) є динамічним явищем, яке визначає взаємодію його складових елементів [9, с. 31].

З позицій В. А. Образцова, механізм злочину являє собою динамічну систему протиправних та інших пов'язаних з ними актів поведінки і зумовлених ними явищ, які мають криміналістичне значення і реалізуються в окремих умовах, виразі та направленості [10, с. 22]. У свою чергу,

М. П. Яблоков під механізмом вчинення злочину розумів тимчасовий і динамічний порядок зв'язку окремих етапів, обставин, факторів підготовки, вчинення і приховування слідів злочину, які дозволяють відтворити картину процесу його вчинення [11, с. 50].

Механізм вчинення злочину, як тотожність з криміналістичною характеристикою. Так, В. К. Гавло при розгляді механізму вчинення злочину з криміналістичної точки зору називає його «криміналістичним механізмом злочину», визначаючи його як взаємодіючу систему елементів криміналістичної характеристики, яка відображає процес утворення його слідів, що мають значення для встановлення істини у справі [12, с. 191].

Вважаємо, що запропоноване визначення не є слухним. Оскільки, на нашу думку, механізм вчинення злочину і криміналістична характеристика є окремими науковими категоріями, кожна з яких має свою структуру.

Механізм вчинення злочину як взаємодія учасників злочину. Коротко охарактеризуємо думку О. М. Кустова, який визначає механізм вчинення злочину як систему процесів взаємодії учасників злочину, як прямих, так і непрямих, між собою і з матеріальним середовищем, поєднаних із використанням відповідних знарядь, засобів та інших окремих елементів обстановки. Механізм вчинення злочину закономірно обумовлює виникнення криміналістично значимої інформації про злочин, його учасників та результати [13, с. 11–12].

Також О. М. Кустов зазначає, що механізм злочину виражає функціональну сторону злочинного діяння і являє собою об'єкт дослідження в криміналістиці, без дослідження якого не можливо створити одне уявлення про способи підготовки, безпосереднього вчинення та приховування злочину, про значення потерпілого та інших учасників злочинного діяння та визначити шляхи врахування свідчень про них при розробці проблем криміналістичної тактики та методики [13, с. 31].

Механізм вчинення злочину як взаємодія елементів злочинної діяльності суб'єкта злочину. Деякі вчені наполягають на такій точці зору, що механізм вчинення злочину є взаємодіюча система елементів злочинної діяльності.

З цього приводу висловив думку О. В. Самойлов, що механізм вчинення злочину – це системний, складний, динамічний порядок взаємодії криміналістично важливих елементів злочинної діяльності суб'єкта і факторів об'єктивної дійсності, які визначають зміст злочинної діяльності і обумовлюють виникнення криміналістично значущої інформації [14, с. 18].

Дане визначення вчений обґрунтовує не лише теоретично, але й на основі проведеного анкету-

вання працівників правоохоронних органів, тобто доводить правильність та змістовність його викладу.

Водночас Г. М. Меретуков, визначає механізм вчинення злочину як «гармонійну» динамічну взаємопов'язану систему криміналістично важливих елементів злочинної діяльності суб'єкта, які обумовлюють виникнення джерел інформації, яка має значення для криміналістики і надає можливість слідчому розпізнати сутність, а також саме це явище, як таке [15, с. 19].

В свою чергу, Р. С. Белкін під механізмом вчинення злочину розумів багатокомпонентну динамічну систему, утворену діями суб'єкта злочину, спрямованими на досягнення певного результату у відношенні конкретного предмета злочинного посягання; діями потерпілого і осіб, які стали випадковими учасниками події, яка відбувалась в конкретних умовах і за обставин, сукупність яких детермінує спосіб вчинення і приховування злочину, зв'язки й відносини між елементами механізму злочину [16, с. 47].

Як бачимо зі змісту поняття, яке запропонував Р. С. Белкін, криміналістична концепція механізму злочину пов'язана з фундаментальними положеннями криміналістики, насамперед, із закономірностями виникнення та розвитку зв'язків і відносин в складі злочинної діяльності суб'єкта злочину. Крім того, вона пов'язана з формуванням, реалізацією способів підготовки, вчинення та приховування злочину, виникнення і перебігом пов'язаних зі злочином явищ до і після його вчинення, а також із виникненням криміналістично значущої інформації про злочин і його учасників, яка використовується для розкриття та розслідування злочинів.

Механізм розслідування злочину. Такі вчені, як В. Я. Колдін та Ю. Г. Корухов механізм вчинення злочину ототожнювали з механізмом розслідування злочину, під яким розуміли сукупність взаємодіючих матеріальних систем і процесів, що утворюють злочин, який розслідується і обумовлюють виникнення джерел криміналістичної інформації [16, с. 333-334].

На нашу думку, механізм вчинення злочину являється структурною одиницею механізму розслідування злочину і вважаємо недоречно ототожнювати ці два поняття. Розслідування – це пізнання подій минулого за залишеними матеріальними та ідеальними слідами відображень. З цим пов'язані дві основні особливості: по-перше, відсутність безпосереднього сприймання тим, хто пізнає; по-друге, дія об'єктивних та суб'єктивних факторів на сліди події, що пізнаються. А механізм вчинення злочину обумовлює складний, динамічний процес, що включає взаємодію всіх елементів злочинної діяльності та всі дії злочинця спрямовані на реалізацію злочинного задуму.

Таким чином, вчення про механізм вчинення злочину досліджує не лише закономірності процесів взаємодії суб'єкта, співучасників вчинення злочину між собою та із зовнішнім середовищем, а також закономірності, які обумовлюють виникнення криміналістично важливої інформації про сам злочин та його учасників. Саме на основі вивчення цих закономірностей формуються науково обґрунтовані рекомендації з метою удосконалення вже існуючих та розробки нових методів щодо боротьби зі злочинністю, а також методик розслідування окремих видів злочинів з використанням нових науково-технічних засобів, прийомів, методів.

Вважаємо, що механізм вчинення злочину слід відмежовувати від злочинної діяльності суб'єкта, оскільки останнє є його складовим елементом. Окрім того, в структуру механізму вчинення злочину входить не лише діяльність суб'єкта, але й сам злочин, тому що його наслідки в результаті діяння відбуваються в матеріальному середовищі, внаслідок чого утворюється слідова картина і виникають джерела криміналістичної інформації про механізм вчинення злочину. Наприклад, слідчий на досудовому слідстві, насамперед, отримує інформацію саме завдяки вивченню матеріальних слідів на місці події, а також завдяки зв'язкам між відображуваними та відображуючими об'єктами тощо. Тому до механізму розслідуваної події, яким охоплюється діяльність співучасників злочину, потерпілого тощо, їх взаємодія з предметом злочинного посягання, входить також механізм злочинної діяльності суб'єкта і в кінцевому результаті ці елементи є складовими механізму вчинення злочину.

У свою чергу, механізм вчинення злочину слід відмежовувати від кримінологічного поняття «механізм злочинної поведінки». Як зазначав В. М. Кудрявцев, механізм злочинної поведінки є процесом, що розглядається як у просторі, так і в часі, й діями, які не лише змінюють зовнішнє середовище, але і психологічні явища та процеси, які передують їм і визначають генезис протиправного вчинку [2, с. 30]. Натомість механізм вчинення злочину пов'язаний з матеріальними та ідеальними змінами, які залишаються в зовнішньому середовищі, тоді як механізм злочинної поведінки використовується в науці для характеристики причин злочинної події.

Таким чином, механізм вчинення злочину є вужчим поняттям ніж механізм злочинної поведінки, що включає сукупність процесів і явищ, які тим чи іншим чином пов'язані з механізмом злочинної діяльності суб'єкта злочину.

Деякі вчені вважають, що під механізмом злочинного діяння слід розуміти мету протиправного діяння на основі певних потреб, обрання за-

собів (знарядь), що придатні для досягнення цієї мети. Оскільки у кожної людини всі потреби знаходяться під контролем її свідомості та волі, тож їх реалізація передбачає вироблення та прийняття нового рішення, а вже потім конкретний і не завжди одноразовий злочинний акт, одне злочинне діяння або групу дій [9, с. 30–34].

Однак, на наш погляд, наведене є досить спірним твердженням, оскільки під механізмом злочинного діяння розуміти мету протиправного діяння недостатньо, вона охоплюється лише волевими та інтелектуальними моментами, що виражається в уявленні про бажаний результат, досягнути якого прагне особа. Під метою злочину слід розуміти уявлення про той ідеальний образ бажаного майбутнього результату суспільно небезпечного діяння.

Механізм вчинення злочину представляє собою процес його розвитку, коли відбувається взаємодія, що виражена через: по-перше, зв'язок злочинця і оточуючого середовища з предметом злочинного посягання; по-друге, процеси взаємодії злочинця з потерпілим і оточуючим середовищем через використання тих або інших знарядь (засобів злочину); по-третє, взаємозв'язок інших учасників злочинної події з потерпілим, злочинцем і оточуючим середовищем [17, с. 128–129].

Загальний механізм вчинення злочину, існує як явище та утворює систему різних видів злочинів. Загальний механізм вчинення злочину не є завжди усталеним, він може змінюватися, вдосконалюватися як у зв'язку із змінами науково-технічної революції, такі кримінального законодавства тощо. Поряд з цим, об'єднує вичерпне коло злочинних протиправних діянь, взятих під охорону закону про кримінальну відповідальність. Якщо ж ті чи інші відносини не взяті під охорону (наприклад, дружні стосунки, товариство), то завдання їм (відносинам) шкоди не є злочином. Отже, загальний механізм вчинення злочину відіграє значну роль при визначенні природи та сутності злочинів, відмежування від незлочинних діянь тощо.

Як зазначає О. В. Самойлов, під видовим механізмом вчинення злочину, мається на увазі вчинення окремого виду чи групи злочинів. Він становить собою менш високий рівень узагальненості порівняно із загальним механізмом вчинення злочину, виступаючи своєрідним критерієм об'єднання окремих злочинів у групи. Наприклад, механізм вчинення крадіжок, вбивств, хуліганства тощо [14, с. 21].

Для прикладу виділення видових механізмів вчинення злочину у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення можна класифікувати на чотири види

залежно від безпосереднього об'єкта посягання: 1) механізм вчинення злочинів, пов'язаний з незаконним обігом наркотичних засобів та інших предметів, небезпечних для здоров'я населення (статті 305–307, 309–311, 320–321 КК України); 2) механізми вчинення злочинів, пов'язані з незаконним заволодінням наркотичними засобами, а також обладнанням, призначеним для їх виготовлення (статті 308, 312, 313, 318 і 319 КК України); 3) механізми вчинення злочинів, пов'язані з незаконним вживанням наркотичних і одурманюючих засобів, а також допінгу (статті 314–317, 322–324 КК України); 4) інші механізми вчинення злочинів проти здоров'я населення (статті 325–327 КК України).

Частковим випадком прояву видового механізму вчинення злочину є безпосередній механізм вчинення злочину. Тобто, безпосередній механізм вчинення злочину найчастіше співвідноситься із видовим як частина та ціле.

При безпосередньому механізмі вчинення злочину слід виділяти об'єкт конкретного злочинного посягання, наприклад, при вбивстві – життя конкретної особи, при викраденні майна – державна, комунальна або приватна власність, при хуліганстві – громадський порядок у конкретному місці (кафе, на стадіоні, в кінотеатрі тощо). Обов'язковою (конструктивною) ознакою будь-якого безпосереднього механізму вчинення злочину є склад злочину. Без його точного встановлення суттєво ускладнюється або унеможлиблюється здійснення правильної кваліфікації діяння.

Дещо складнішим є видовий механізм вчинення злочину, пов'язаний з незаконним вживанням наркотичних і одурманюючих засобів, а також допінгу, оскільки має в своїй структурі декілька безпосередніх механізмів вчинення злочинів, одним з яких є незаконне введення в організм наркотичних засобів або психотропних речовин. Лише на перший погляд спрямоване проти окремої особи (осіб).

Для процесу розслідування будь-якого злочинного діяння відіграє важливе значення вивчення його механізму вчинення, оскільки, це дозволить не лише встановити, як розгорталася подія злочину, в якій послідовності, які застосовувались знаряддя та засоби вчинення злочину, але й встановити всі обставини, які мають значення для справи та головне – дати кримінально-правову оцінку злочину.

На основі проведеного узагальнення розрізних поглядів на визначення поняття механізму вчинення злочину та ризикуючи отримати критичну відповідь, вважаємо, що під механізмом вчинення злочину слід розуміти складний, динамічний процес, що включає взаємодію всіх елементів злочинної діяльності та всі дії злочинця спрямовані на реалізацію злочинного задуму.

Література

1. Сьоміна Н. А. Механізм вчинення злочину: поняття та елементи. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2009. № 3. С. 160–165.
2. Механізм преступного поведения / Антонян Ю. М., Барановский Н. А., Дагель П. С., Дубовик О. Л. и др.; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. Москва: Наука, 1981. 284 с.
3. Литвинов О. М. Методологія дослідження механізму протидії злочинності. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 36. С. 8–13.
4. Научно-практический комментарий Криминального кодекса Украины / за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
5. Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений: лекция. Харьков: Харьк. юрид. ин-т, 1976. 28 с.
6. Криміналістика: підручник / П. Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко та ін.; за ред. П. Д. Біленчука. 2-ге вид., випр. і допов. Київ: Атіка, 2001. 544 с.
7. Чельшева О. В. Криминалистическое учение о механизме преступления: учеб. пособ. / под ред. И. А. Возгриня. СПб.: Санкт-Петербург. ун-т МВД России, 2000. 34 с.
8. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадання майна в сфері підприємництва. Харків: Ун-т внутр. справ, 2000. 47 с.
9. Механізм преступного поведения / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. Москва: Наука, 1981. 248 с.
10. Образцов В. А. Теоретические основы раскрытия преступлений, связанных с ненадлежащим исполнением профессиональных функций в сфере производства. Иркутск: Иркут. ун-т, 1985. 109 с.
11. Яблоков Н. П. Криминалистика: учебник. Москва: БЕК, 1995. 708 с.
12. Гавло В. К. Теоретические проблемы и практика применения методики расследования отдельных видов преступлений. Томск: Том. ун-т, 1985. 333 с.
13. Кустов А. М. Теоретические основы криминалистического учения о механизме преступления: монография. Москва: Акад. МВД России, 1997. 227 с.
14. Самойлов А. В. Установление механизма совершения кражи в процессе расследования: монография. Москва: Юрлитинформ, 2010. 152 с.
15. Меретуков Г. М. Криминалистические проблемы борьбы с наркобизнесом организованных преступных групп: монография. Москва: Акад. МВД РФ, 1995. 383 с.
16. Криминалистика: учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская; под ред. Р. С. Белкина. Москва: НОРМА, 2000. 990 с.
17. Дундич Л. В. Поняття і структура механізму злочину. *Форум права*. 2008. № 1. С. 125–129. URL: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe...2.

Анотація

Князев С. В. Криміналістичне розуміння механізму вчинення злочину та його значення для розслідування кримінальних проваджень. – Стаття.

У статті проведено комплексний криміналістичний аналіз поняття механізму вчинення злочину. На основі вивчення думок вчених таке поняття запропоновано розглядати в залежності від виділених автором ознак. Запропоноване авторське визначення механізму вчинення злочину та показана його роль у розслідуванні кримінальних проваджень, що дозволяє більш конкретно оцінювати слідчі ситуації, обґрунтовано підходити до побудови слідчих версій, визначенню комплексу першочергових слідчих (розшукових) дій.

Ключові слова: механізм вчинення злочину, злочинна діяльність, спосіб вчинення злочину, криміналістична характеристика злочину, кримінальне провадження.

Аннотация

Князев С. В. Криминалистическое понимание механизма совершения преступления и его значение для расследования уголовных производств. – Статья.

В статье проведен комплексный криминалистический анализ понятия механизма совершения преступления. На основе изучения мнений ученых такое понятие предложено рассматривать в зависимости от выделенных автором признаков. Предложенное авторское определение механизма совершения преступления и показана его роль в расследовании уголовных производств, что позволяет более конкретно оценивать следственные ситуации, обоснованно подходить к построению следственных версий, определению комплекса первоочередных следственных (розыскных) действий.

Ключевые слова: механизм совершения преступления, преступная деятельность, способ совершения преступления, криминалистическая характеристика преступления, уголовное производство.

Summary

Kniaziev S. V. Forensic understanding of the mechanism of the crime and its importance for the investigation of criminal proceedings. – Article.

The article provides a comprehensive forensic analysis of the concept of the mechanism of crime. Based on the study of the opinions of scientists, such a concept is proposed to consider, depending on the features highlighted by the author. The author defines the mechanism of committing a crime and shows its role in the investigation of criminal proceedings, which allows more specific assessment of investigative situations, grounded approach to the construction of investigative versions, the definition of a complex of priority investigative (investigative) actions.

Key words: mechanism of crime, criminal activity, mode of crime, criminalistic characteristics of crime, criminal proceedings.v